

**Селяни Наддніпрянщини стають радянськими людьми
(1920-ті – початок 1930-х рр.): релігійний аспект**

Роман Орищенко

ORCID: 0000-0003-1370-5184

ResearchID: Q-5639-2018

oromih@gmail.com

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
бульвар Шевченка, 81, Черкаси, 18031, Україна*

Анотація. Аналіз останніх досліджень свідчить, що інтерес українських істориків до так званого «великого переламу» на селі, що датований кінцем 1920-х – початком 1930-х рр., значний, проте він майже не стосується релігійного аспекту. Актуальність впливає з потреби загального розуміння епохальних змін, які тоді відбувалися в селянському соціумі, він такий же важливий, як і знання про соціальну, економічну чи політичну сфери. Доведено, що в історичних умовах модернізації, яка відбувалася синхронно зі збереженням устоїв традиційного села, існувало кілька варіантів подальшої історичної еволюції селянства. Більшовицький політичний сценарій розвитку суспільства, відповідно до якого наддніпрянські селяни потрапляли в ідеологічну орбіту «класової теорії», а потім мали ставати радянськими людьми – один із них. Ключова роль належала змінам, які торкалися свідомості. «Матеріалізація» внутрішнього світу людей загалом патріархального способу життя означала чи не найскладнішу версію такої модифікації, адже їм доводилося не просто трансформувати свій світ у рамках християнської віри, а переходити на атеїстичні світоглядні позиції. Втрата традиційної релігійності відбувалася на тлі загальної суспільної модернізації, що добре помітно в контексті формування нової сільської людини («колгоспника»). Влада унеможливила для неї будь-яку ідейно-світоглядну альтернативу, водночас своєрідну перспективу пропонувало саме індустріальне суспільство з його механізацією, агрономією, ветеринарією, медициною, радіо, новою транспортною інфраструктурою та ін. Селянам випало пережити своєрідний стрес, нищення почуття людської гідності.

Ключові слова: релігія; свідомість; модернізація.

Надійшла до редколегії 30.08.2018

Прорецензована 07.11.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

**Peasants of the Dnipro Ukraine are becoming Soviet People
(1920s – the beginning of the 1930s): a Religious Aspect**

Roman Oryshenko

ORCID: 0000-0003-1370-5184

ResearchID: Q-5639-2018

oromih@gmail.com

*Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
81 Shevchenko Boulevard, Cherkasy, 18031, Ukraine*

Abstract. An analysis of the latest research shows that the interest of Ukrainian historians in the pages of the so-called «big change» in the village, which dates back to the late 1920s – early 1930s, is significant, but it is almost unrelated to the religious aspect. According to the author, it is as important for a general adequate understanding of the epoch-making changes, that took place in the peasant society, as knowledge of the social, economic or political spheres. This creates the relevance of the proposed research. As a result of the research, the author concluded that in historical conditions of modernization, which took place synchronously with the preservation of the foundations of the traditional village, there were several options for further historical evolution of the peasantry. The Bolshevik political scenario according to which the Naddniprianschyna peasants fell into the ideological orbit of «class theory», and then had to become Soviet people, is one of them. In this case, the key role belonged to changes that affected consciousness. «Materialization» of the inner world of people in general and the patriarchal way of life meant almost the most complex version of such a modification, because they had to not only transform their inner world within the framework of the Christian faith, but rather pass on to atheistic ideological positions. We have every reason to assert that on the eve of such sweeping and cruel events as collectivization, «dispossession» and Holodomor, the peasants suffered a great moral upheaval – apostasy from God. The loss of traditional religiosity took place against the backdrop of general social modernization, which is clearly evident in the context of formation of a new rural man («kolhosplyny»). If in an agrarian society peasants adhered to religious traditions closely and directly related to natural cycles and labor on land, they now had to minimize their dependence on these traditions. The authorities made any ideological and worldview alternative impossible for them, at the same time the industrial society with its mechanization, agronomy, veterinary medicine, medicine, radio, new transport infrastructure offered the kind of perspective. Peasants had to survive a peculiar stress, which provided for the destruction of a sense of human dignity.

Keywords: Religion; Consciousness; Modernization.

Received 30.08.2018

Revised 07.11.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми. За вихідне положення нашого дослідження сприймаємо, що відмова, а точніше – позбавлення людей традиційної релігійності (ширше – традиційної свідомості) в її повсякденному розумінні, означає радикальну зміну характеру усталених уявлень і емоційних утворень – звичок, звичаїв, образів, установок, настроїв, почуттів, переживань. Очевидно, що тут ідеться і про процес рішучого та докорінного оновлення фрагментарної інформації про канонічні конфесійні засади, знакові системи релігії, які в традиційному суспільстві існують, як правило, на раціонально-прагматичному рівні усвідомлення. Такі пертурбації не можуть не охоплювати глибинні внутрішні (психологічні) та зовнішні (соціальні) сфери.

Нам здається, що коли мова заходить про українське селянство Наддніпрянщини епохи модерності, то аналіз їхньої адаптації до власне модифікованих суспільних відносин варто розпочинати шонайпізніше з процесів другої половини XIX століття. А ще треба зважати, що той попередній досвід був засвоєний не так кількома поколіннями самих сільських мешканців, як тими інтелектуалами та почасти державними службовцями, яким випало управляти, моделювати, осмислювати, зрештою творити модерний світ села. Причому роль чиновництва, незважаючи на те, що воно часто зловживало своїм посадовим становищем із метою отримання особистої користі, була особливо значною. Конкретніше вона виявлялася в тому, що саме управління різних рівнів випала історична доля справді радикально модернізувати українське село. Треба лише додати, що автор не розглядає центральне, регіональне та місцеве чиновництво як щось абсолютно однотипне, особливо коли йдеться про його соціально-психологічну характеристику. Справа в тому, що в жовтні 1917 р. більшовицький переворот докорінно реорганізував бюрократію як у сенсі індивідуального (персонального) представництва, так і панівних у її середовищі ідеологічних та світоглядних засад. Такому оновленню, самому радикальному методу його проведення випало стати історичною передумовою швидкої трансформації селян у радянських людей, і ключовою обставиною тут будуть насправді революційні зміни у сфері релігійності.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. За всієї можливої подібності, яку у звичній для себе манері вождь Ленін, а за ним і вся більшовицька номенклатура називали «пережитком» («старим держапаратом» тощо), виокремимо той помітний радикалізм у намірах змінити світ, що не пройшов повз увагу дослідників [4, с. 784]. У наукову літературу, публіцистику, не кажучи вже про пропагандистські тексти, він увійшов під назвами «великий перелом», «революційні перетворення», «соціальна інженерія», «велика селянська війна» та ін. У сучасній українській історіографії цій проблематиці певну увагу приділяють С. Кульчицький, О. Удод, О. Ганжа, С. Дровозюк, Г. Капустян, Ю. Присяжнюк, С. Корновенко, С. Маркова, С. Калінкіна,

Н. Бем, О. Єрмак, Н. Романець, Г. Костюк та інші дослідники [2]; серед зарубіжних науковців провідне місце належить італійському вченому А. Граціозі [8], американському соціологу Дж. Скотту [6], англійському історику Е. Вілсону [9]. Усе ж у працях цих фахівців релігійний аспект модернізації селянства помітно поступається соціально-політичним і загальноісторичним (історіософським) пріоритетам, а сам антропологічний феномен «радянська людина» не чітко помітний на тлі репрезентації тих експериментів-катаклізмів, від яких справді дуже потерпало селянство.

Тож формулюючи проблему дослідження, пропонуємо таку робочу гіпотезу: історична зміна (модернізація) релігійності (свідомості) селянства Наддніпрянщини 1920-х – початку 1930-х рр. відбувалася під потужним політичним тиском панівного комуністичного режиму; вона мала кілька етапів і різні форми, ключовою з яких виправдано вважати справді докорінну зміну соціального середовища на селі, що включало в себе весь комплекс традиційних відносин – політичних, правових, господарських, психологічних та ін. А головне, повинні були змінитися (як один з етапів модернізації) політична кон'юнктура та соціальна структура суспільства, у результаті чого – постати прошарок односельців, котрі вирізнялися б тим, що не тільки сприйняли нову реальність, а й заходилися повчати решту, тобто більшість селян.

Конкретно **мета дослідження** полягає в тому, щоб в аспекті відповідної трансформації релігійних вірувань простежити процеси «швидкої» модернізації свідомості тієї більшості українського селянства Наддніпрянщини, яка лишалася мешкати в селах.

Виклад основного матеріалу. Конкретизуючи предмет дослідження, додамо, що наразі йдеться про ту селянську «масу», яка не сприйняла ідеологію наукового комунізму «немов від народження», а навпаки – за сприяння «свого роду майстрів комуністичної брехні», й при цьому сама не поповнювала ряди більшовицької партії [1, с. 43]. Водночас була спроможна бачити й адекватно оцінювати неосвіченість і грубість новоспечених комуністів, що отримали владу над людьми й чванилися, де тільки могли, своєю партійністю, навіть більше, вважали й позиціонували себе істотами «вищої породи». А ще ця більшість («простий народ») краще розуміла більшовицький лексикон, який, як не дивно, виявився набагато складнішим для критичного сприйняття тими людьми, котрі перманентно слухали партійну пропаганду, навчалися її премудростям у початкових школах, робфаках, інститутах. «Згідно цього лексикону, – писав у своїх спогадах Д. Гойченко, – потрібно було розуміти все в лапках, тобто навпаки. «Правда», яку проголошували більшовики, насправді майже завжди засвідчувала стовідсоткову брехню. Так зване «добро» означало найстрашніше зло. «Свобода» вказувала на рабство й терор та ін.» Лише

збагнувши цю мову дезінформації та інсинуації, «я отримав, – доповнював Гойченко, – дуже простий і точний критерій для розуміння всього, що відбувалося...» [1, с. 43].

Тож маємо підстави вважати, що комуністичну ідеологію та політику сільський віруючий простолюд сприймав набагато достеменніше, і точніше її оцінював за тих односельців, яким випало поповнювати ряди урбанізованих, освічених верств, не кажучи вже про вихованих політичним середовищем прорадянських активістів. Хоча, зрозуміло, це не давало миттєвого позитивного результату, оскільки осмислено розуміти явище ще не значило своєчасно й ефективно діяти згідно з його логікою. До того ж чимало «розселених» невдовзі поповнювали ряди войовничих гнобителів свого стану, тоді як роль усталеної демократичної інституції – сільського сходу, незважаючи на традиційно вільнолюбні настрої їхніх учасників, зі схожою динамічністю нівелювалася [7, с. 41].

Українські селяни, як репрезентанти історично сформованого, насправді самобутнього соціокультурного світу, глибоко розуміли життя. У 1920-х рр., тобто з утвердженням у Наддніпрянщині більшовицького режиму, вони добре відчували й бачили, як воно змінилося. Мали щодо тих змін свої оригінальні інтерпретації. Проте самі інновації, у тому числі у сфері віри в Бога, давалися їм далеко не так однозначно, як це відбувалося в уявленнях усе тих же міських мешканців, інтелектуальних поясненнях освічених прошарків населення.

З-поміж іншого, селяни досить адекватно мислили політичний момент, адже добре розуміли, до кого реально перейшла влада і як вони, ці нові «правителі світу», її використовують. Провівши ретельний компаративний аналіз, маємо підстави вважати, що численні порівняння між релігійно-світоглядними уявленнями селян 1920-х рр. про колишніх (царських) та нинішніх (більшовицьких) можновладців були не на користь других. І не лише тому, що минуле люди традиційного суспільства зазвичай романтизували, а через те, що сьогодні їм завжди здавалося «більш несправедливим і жорстоким» [7, с. 49]. Справа в тому, що атеїстична комуністична система просто вражала селян (як усе ще віруючих людей) своїм цинізмом і все тією ж повсякденно-побутовою брутальністю. Це був той випадок, коли минуле як «краще» не згадувалося взагалі чи спадало на думку досить рідко, тоді як «гірше» повсякдення осуджувалося раз по раз. І відбувалося це на тлі й у контексті формування, подальшого наступального вдосконалення брехливої пропагандистської системи.

З огляду на помітний консерватизм самобутньої «народної правди», нова влада прагнула добитися від її суб'єктів зворотної реакції: партійним функціонерам, цим ідеологічно переконаним у своїй правоті «людям у шкірянках» дуже вже хотілося, аби все невдоволення селян було спрямоване на «ненависне минуле», сучасне ж мало поставати в їхніх уявленнях/вірі як суцільне добро, такі собі перші кроки

до світлого майбуття, хоча й із «тимчасовими труднощами» [4, с. 784]. До речі, замовчувані режимом, а якщо й визнані, то з тією ж пропагандистською метою.

Загалом ставлення населення українських сіл до більшовиків, а особливо до комуністів єврейської національності, було вкрай негативним. Із цього приводу Ю. Присяжнюк зазначає, що «через цю причину в перші пореволюційні роки український комуністичний уряд Харкова навіть не спромігся отримати даних про розміри зібраного врожаю» [5, с. 121]. Їздити ж сільською місцевістю з подібними завданнями новоявленим чиновникам лишалося справою небезпечною. Не дивно, що в окремих районах Наддніпрянської України загопи місцевої самооборони від радянської влади, цього «нового експлуататора народу», вимушені були діяти аж до кінця 1920-х років.

Як же так трапилося, що вороже ставлення селян до комуністичних (атеїстичних) ідеалів, більшовиків як таких не стало на заваді модернізації їхньої свідомості? Причому настільки радикальної, що ми маємо підстави вести мову про фактичне припинення свого існування традиційної релігійності як такої, а про селян, як історичну спільноту, що «пришвидшеними темпами» модифікувалися на радянських людей.

Відповідь на це питання доречно розпочати з констатації того відомого факту, що Ленін, коли заходився «будувати» соціалізм/комунізм, чудово розумів труднощі, які стояли перед країною. Зокрема й у кадровому питанні. У чомусь можна навіть погодитися з думкою «пролетарського вождя», що у той час більшовицьким чиновникам «бракувало цивілізації» [3, с. 798]. Проте навіть основне завдання боротьби з бюрократією («з найбільшою економією вигнати зі своїх суспільних відносин всякі сліди будь-яких надмірностей») не отримувало належної підтримки, оскільки завжди Ленін підпорядковував його «важливішому», на його погляд, питанню – політичним цілям: «Ми повинні постаратися побудувати державу, в якій робітники зберегли б своє керівництво над селянами...» [3, с. 798]. І, як не дивно, не вбачав у цьому загрози творення «царства селянської обмеженості». Очевидний парадокс, який тут легко помітити, він пояснював так: головний пріоритет суспільного поступу більшовики вбачають у «розвитку нашої великої машинної індустрії..., електрифікації...» [3, с. 799]. Отже, ідейно-політичною передумовою трансформації українських селян на радянських людей було прагнення войовничо-налаштованої атеїстичної влади будь-якою ціною підпорядкувати їх завданням створення індустріального суспільства з, як би ми сьогодні сказали, «соціалістичним обличчям». І тому формальних логічних розмислів для розуміння взаємин режиму й «народу» тут явно бракує. Тим більше, що вони часто суперечили реаліям селянського повсякдення.

Сприймаючи й усвідомлюючи життя в параметрах бажаного комфорту та небезпек, сільські люди бачили, що «влада робітників і селян», яка, нагадаємо, утвердилася на теренах Наддніпрянщини на початку 1920-х рр., поступово, але неухильно стає для них більше й більше загрозовою. У період «мирного» непівського десятиліття це було однією з головних причин, чому вони починали сторонитися «своєї диктатури». На сходках сіл, де «від діда-прадіда відчувалися козацькі вольності, демократичні форми вирішення будь-яких конфліктів і непорозумінь», тепер лунав «грубий оклик чужомовного начальника-невігласа» [7, с. 61]. При цьому нова влада, до якої так і не сформувалася силоміць нав'язана довіра (від моменту встановлення свого режиму більшовики намагалися переконати селянство Наддніпрянщини в тому, що їх по-справжньому зможе захистити лише «радянський робітничо-селянський уряд»), вершила свавілля, керувалася власними ідеологічними переконаннями, нерідко нехтувала «елементарними законами логіки та буквою бодай примітивного закону» [7, с. 60–61]. Кінцевою метою такої політики «було перетворення колись вільнолюбивого, самодостатнього й гордого українського хлібороба в слухняну, перелякану й бездумну істоту, яка здатна буде виконувати все, що накаже партія більшовиків» [7, с. 63].

Здебільшого неграмотні сільські люди ставилися до місцевих комуністів зневажливо – це був наслідок принесеного Москвою на штиках гвинтівок нового ладу, який своїм «соціальним складом» неприємно нагадував нещодавнє минуле. Вони ж, посадовці, найбільше надокучали тим, що у перші ж місяці-роки перебування при владі заходилися обліковувати всі статки та можливості господарів – від площ орних земель, випасів, наявності та кількості худоби й птиці до криниць і церковного майна. Не додавало авторитету комуністам і зобов'язання місцевих управлінців вести всю документацію російською мовою. Незважаючи на такий «соціалізм», у людей об'єктивно виникла потреба у співпраці з владою. Причиною могло бути бажання подолати суцільну розруху, що була викликана жовтневим переворотом, війною та звичайним бандитизмом – численними грабунками й крадіжками, убивствами. Більшовицька влада реагувала на такі виклики в дусі «боротьби з класовими ворогами». Інколи спійманого на місці злочинця «знищували без усякого суду» [7, с. 29]. Багатьом селянам подобалася така рішучість. Продовжуючи вірити, але вже «новим богам», вони думали тепер набагато рідше про християнську любов і покаяння. Отже, спочатку існували підстави для компромісів. І підґрунтям такої готовності нерідко були ті ж таки традиційні релігійні уявлення та, відповідно, релігійно-церковний практичний досвід.

Показово щодо християнських уявлень і поглядів ситуація виглядала з доброчинністю. Ось цікавий факт: «на початку січня 1922 р. в Ніжинському повіті було організовано збір коштів і продуктів на користь хворих і поранених червоноармійців» [7, с. 34–35]. У березні

того самого року подібна акція торкалася російських військовополонених у Польщі. В обох випадках місцеве селянство активно долучилося до збору пожертв. Така поведінка «людей від плуга» свідчила про їхню «доброту до ближнього», незважаючи на те, що в ній проглядалася очевидна політична наївність.

Висновки. До початку 1930-х рр. наддніпрянські селяни ставали радянськими людьми, формально, за, так би мовити, етнічною ознакою отримуючи назву «українські». З погляду їхньої старої/нової ідентичності фактично це була своєрідна суміш цінностей традиційного життя та насильницьких форм і засобів сталінського «великого перелому», тобто колективізації включно з регламентацією усіх сфер життя, ліквідацією заможного селянства («куркульства») як важливого в соціальній структурі села прошарку населення, Голодомором. Втрата традиційної релігійності відбувалася на тлі загальної суспільної модернізації, що добре помітно в історично новому типі сільської людини – колгоспників.

Якщо в аграрному суспільстві селяни дотримувалися релігійних традицій, тісно й безпосередньо пов'язаних із працею в сільському господарстві, то тепер, в «індустріальному», до того ж у такому, де політичний режим сповідував атеїстичну ідеологічну доктрину, вони вимушені були мінімізувати свою залежність від цих традицій. Це відбулося тому, що, з одного боку, влада унеможливила для селян будь-яку ідейно-світоглядну альтернативу такому вибору, з іншого – своєрідну перспективу пропонувало їм саме індустріальне суспільство з його механізацією, агрономією, ветеринарією, медициною, радіотрансляцією, транспортною інфраструктурою та ін. Селянам випало пережити своєрідний стрес, складовою якого було нищення почуття людської гідності (у науковій літературі та публіцистиці цей процес ще називають «позбавлення почуття господаря», проте ми вкладаємо в нього дещо інакший, релігійно-світоглядний контекст, ширше – антропологічний). Традиційні релігійні вірування не могли встояти, бо «безбожне життя» не лише і навіть не стільки «звільняло» людей від обов'язків перед Всевишнім, скільки репресувало їх, аж до поголового винищення «винних і невинних» страшним Голодомором.

Бібліографічні посилання

1. Гойченко, Д., 2012. *Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля*. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА.
2. Кульчицький, С. В., 1991. *Ціна «великого перелому»*. Київ: Україна.
3. Ленін, В. І., 1947. *Краще менше, та краще*. В: Ленін, В. І., 1947. *Вибрані твори у двох томах*. 4-те вид. Київ: Укр. вид-во політ. літ., т. 2, сс. 788–799.
4. Ленін В. І., 1947. *Як нам реорганізувати Робсельінспекцію*. У: Ленін, В. І., 1947. *Вибрані твори у двох томах*. 4-те вид. Київ: Укр. вид-во політ. літ., т. 2, сс. 784–787.
5. Присяжнюк, Ю., 2004. *Русь достеменна: авторський курс лекцій з української історії*. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г.

6. Скотт, Дж., 2005. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни. Перевод с англ. Э. Н. Гусинского, Ю. И. Турчаниновой. Москва: Университетская книга.
7. Тимошик, М., 2017. Трудний шлях відмосковлення. В: Тимошик, М., 2017. *Село: у 2-х т.* Київ: Ярославів Вал, т. 2.
8. Graziosi, A., 1996. *The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and peasants, 1917–1933*. Cambridge, MA: Harvard UP.
9. Wilson, A., 2000. *The Ukrainians: Unexpected Nation*. New Haven and London: Yale University Press.

References

- Goychenko, D., 2012. *Krasnyy apokalipsis: skvoz' raskulachivanie i golodomor. Memuary svidetelya [Red apocalypse: through dekulakization and famine. Memoirs of a Witness]*. Kyiv: A-BA-BA-GA-LA-MA-GA (in Russian).
- Kul'chyts'kyy, S. V., 1991. *Tsina «velykoho perelomu» [The price of a "big break"]*. Kyiv: Ukrayina (in Ukrainian).
- Lenin, V. I., 1947. *Krashche menshe, ta krashche [Better less and better]*. In: Lenin, V. I., 1947. *Selected works in two volumes*. 4th edition. Kyiv: Ukrainian Publishing House of Political Literature, vol. 2, pp. 788–799 (in Ukrainian).
- Lenin, V. I., 1947. *Yak nam reorhanizuvaty Robsel'inspektsiyu [How do we reorganize Rabkrin]*. In: Lenin, V. I., 1947. *Selected works in two volumes*. 4th edition. Kyiv: Ukrainian Publishing House of Political Literature, vol. 2, pp. 784–787 (in Ukrainian).
- Prysyazhnyuk, Yu., 2004. *Rus' dostemenna : avtors'kyy kurs lektsiy z ukrayins'-koyi istoriyi [Ruthenia is worthy: the author's course of lectures on Ukrainian history]*. Cherkasy: Vertykal, PP Kandysh S. H (in Ukrainian).
- Skott, J., 2005. *Blagimi namereniyami gosudarstva. Pochemu i kak provalivalis' proekty uluchsheniya usloviy chelovecheskoy zhizni [Good intentions of the state. Why and how the projects of improvement of conditions of human life have failed]*. Translated from English by E. N. Gusinskyi, Yu. I. Turchaninova. Moscow: Universitetskaya kniga (in Russian).
- Tymoshyk, M., 2017. *Trudnyy shlyakh vidmoskovlennya [A difficult way from Moscow]*. In: Tymoshyk, M., 2017. *Selo [The village]*: in 2 vols. Kyiv: Yaroslaviv Val, vol. 2 (in Ukrainian).
- Graziosi, A., 1996. *The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and peasants, 1917–1933*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wilson, A., 2000. *The Ukrainians: Unexpected Nation*. New Haven and London: Yale University Press.